

تشبیه مرکب

مقدمه

برای ورود به بحث، مرور بعضی از تعاریف و توضیحات برای فهم بهتر و دقیق تر، اجتناب ناپذیر است.

تقسیم‌بندی

اگر بخواهیم تشبیه را براساس «وجه شبه» تقسیم کنیم، این همانندسازی یا مفرد است یا مرکب. منظور نگارنده در این مقاله، همان تشبیه مرکب به مرکب است که تمثیل و پیوسته هم خوانده شده است.

با کمال احتیاج از خلق استغنا خوش است
با دهان تشنه مردن بر لب دریا خوش است

«صائب»

سیروس شمیسا دربارهٔ وجه شبه مرکب می‌گوید: «هنری‌ترین وجه شبه است و از مشبه به مرکب اخذ می‌شود که هیئت حاصل (ایماژ، تصویر، تابلو) از امور متعدد است و فقط اذهان ورزیده و مأنوس به شعر قادر به لذت بردن از آن‌اند و بدین لحاظ ممکن است ذهنی جزئیات بیشتری را نسبت به ذهن دیگر، از تصویر دریابد. (شمیسا، ۱۳۷۰: ۱۰۱ و ۱۰۲)

سر از البرز برزد قرص خورشید

چو خون آلوده دزدی سر ز مکمن «منوچهری»
تعریف: تشبیه مرکب، تشبیهی است که در آن وجه شبه از دو یا چند چیز که با هم آمیخته‌اند گرفته می‌شود یا هیئتی به هیئت دیگر مانند می‌شود. به بیان دیگر، تشبیه مرکب تابلو و تصویری است ذهنی که چند چیز در به وجود آمدن آن توأمان نقش داشته‌اند.

پس هیئتی است حاصل از امور متعدد و منتزع از چند چیز گوناگون.

خیال قامتت برطرف چشمم

چو سروی بر لب جویی نماید «شمس مغربی»
= تصور و تصویر قد و قامت تو در کنار چشم من مانند درخت سروی است که در کنار رودی جای دارد.

طبق گفتهٔ سیروس شمیسا در کتاب ارزشمند «بیان»، ساختمان تشبیه مرکب به دو بخش تقسیم می‌شود: مرکب اسمی و فعلی.

چکیده

بهیاد صدیق پور
کارشناس ارشد زبان
و ادب فارسی و دبیر
دبیرستان‌های تهران

غرض از نوشتن این مقاله، توضیح و تشریح بیشتر تشبیه مرکب و درک بهتر آن و بررسی ساختاری آن است که کمتر دربارهٔ آن اندیشیده و نوشته شده است. امید که این وجیزه، مقبول افتد و به کار آید.

نگارنده می‌کوشد در نوشتهٔ خویش، پاسخ و مثالی برای هر یک از پرسش‌های زیر بیابد:

۱. آیا تشبیهات مرکب، همگی به شکل یکسانی ظاهر می‌شوند؟
۲. این تشبیه می‌تواند در یک مصراع، تک بیت و یا در دو بیت ظاهر شود؟
۳. آیا در میان تشبیه مرکب، تشبیه مفرد هم دیده شده است؟
۴. آیا می‌توان در این تشبیه، برای «مشبه»، دو «مشبه به» بیابد؟
۵. آیا تشبیه مرکب چهار رکنی در یک بیت می‌توان یافت؟
۶. آیا هر دو مصراع شعری، می‌تواند تشبیه مرکب داشته باشد؟
۷. در یک تشبیه مرکب، معمولاً چند جزء به چند جزء از یک هیئت تشبیه می‌شوند؟
۸. آیا در اشعار سبک نیمایی، تشبیه مرکب جایی دارد؟
۹. آیا می‌توان بخش‌بندی‌های دیگری چون موضوع و محتوا یا تصویرسازی برای آن در نظر گرفت؟
۱۰. به نظر شما یک شاعر در شعر خود، چند تشبیه مرکب می‌تواند بیاورد؟
۱۱. آیا این آرایه، تنها در حوزهٔ نظم کاربرد دارد یا در عرصهٔ نثر نیز به کار می‌آید؟

کلید واژه‌ها:

تشبیه مرکب، تشبیه تمثیل، وجه شبه، تصویرسازی.

ساختمان تشبیه مرکب

۱. مرکب اسمی: دو جزئی (با نشانه‌های: بر، در، گرد، پیش و پس)
 ۲. مرکب فعلی: الف) سه جزئی ب) چهار جزئی

مطابق بخش‌بندی ایشان، مرکب اسمی ترکیب دو جزء اسم است با دو جزء اسم که آن دو یا «بر» هم‌اند یا «در / اندر» هم‌اند و یا «گرد» هم و یا «پیش و پس» هم، مثال برای هر کدام:
 (۱) «بر» هم: یعنی یکی از ۲ جزء رو یا بالای دیگری است:

درفش کاویانی بر سر شاه
 ۲ ۱

چو لختی ابر کافتد بر سر ماه «نظامی»
 ۲ ۱

(۲) «در» هم: یعنی یکی از اجزا داخل دیگری است:

آن شاخه‌های نارنج اندر میان ابر
 ۲ ۱

چون پاره‌های اخگر اندر میان دود «بهار»
 ۲ ۱

(۳) «گرد» هم: یکی از اجزا پیرامون جزء دیگر است:

حرف‌های خط موزون تو پیرامن روی
 ۲ ۱

گویی از مشک سیه بر گل سوری رقم‌اند «سعدی»
 ۲ ۱

(۴) «پیش و پس» هم: یکی از اجزا کنار جزء دیگری است:

هلال عید برون آمد از سپهر کبود
 ۲ ۱

چو شمع زرین پیش زمردین محراب «عمیق بخارایی»
 ۲ ۱

تذکر: گاه ارتباط با اجزای یک تشبیه مرکب اسمی، مرتب و منظم نیست:

شقایق بر یکی پای ایستاده
 ۲ ۱

چو بر شاخ زمرد جام باده «کلیله و دمنه»
 ۲ ۱

برخی از تشبیهات مرکب فعلی، در هیئتی سه جزء به سه جزء مانند می‌گردد:

عنان بر گردن سرخس فکنده
 ۳ ۲ ۱

چو دو مار سیه بر شاخ چندن «منوچهری»
 ۲ ۱

توضیح: جزء سوم «مشبه به» که حلقه زدن است، محذوف است. نکته: گاه این ارتباط اجزای تشبیه، نامرتب و پراکنده است:

گشوده سوی چمن نیم خفته نرگس، چشم
 ۳ ۲ ۱

چنان محب که دزدیده بنگرد به حبیب «قطران تبریزی»
 ۳ ۲ ۱

بعضی از تشبیهات مرکب فعلی ۴ جزئی:
 ابر از هوا بر گل چکان ماند به زنگی دایگان

در کام رومی بچگان، پستان نور انداخته «خاقانی»
 ۴ ۳ ۲ ۱

تذکر: گاهی تشبیه مرکب، مخلوطی از سه جزئی و چهار جزئی است؛ یعنی مثلاً مشبه سه جزئی و مشبه به چهار جزء دارد:

روز آمد و علامت مصقول بر کشید
 ۳ ۲ ۱

وز آسمان شمامه کافور بردمید
 ۳ ۲ ۱ (مشبه)

گویی که دوست قرطه شعر کبود خویش
 ۲ ۱

تا جایگاه ناف به عمدا فرو درید «کسایی مروزی»
 ۴ ۳

تفاوت تشبیه دو جزئی اسمی با سه یا چهار جزئی فعلی از نظر تصویر در این است که اگر تشبیه اسمی را به نقاشی ارائه کنیم، می‌توان آن را مصور اما تشبیه فعلی فقط در ذهن، قابل تصور است. (شمیسا، ۱۳۷۰: ۷۴ تا ۷۹)

خال بنفشه گون به رخ آتشین منه
 بر برگ لاله، نافه قیر این چنین منه

«بابافغانی» تشبیه مرکب تنها سهم شعر فخییم سنتی ما نیست بلکه شاعران نواندیش و پیر و شعر نیمایی ما نیز از این آرایه بی‌بهره نبوده و در شعر خویش - البته نه به وسعت ادب کهن - از آن بهره برده‌اند: - کاشکی همچو حبایی بر آب /

در نگاه تو رها می‌شدم از نبود «حمید مصدق»
 - و سرانجام، تو در فنجانی چای فرو خواهی رفت /

مثل قایق در آب «فروغ فرخزاد»
 - خطی ز نور روی سیاهی است: / گویی بر آب‌نوس درخشید زر

سپید «سهراب سپهری»
 - همگنان خاموش /

گرد بر گردش به کردار صدف بر گرد مروارید «مهدی اخوان ثالث»
 تذکر: معمولاً تمام ارکان تشبیه به علت گستردگی این نوع تشبیه در یک تشبیه مرکب جای نمی‌گیرد و حداکثر، طرفین تشبیه و ادات تشبیه آورده می‌شوند ولی پیش آمده است که تمام ارکان تشبیه (ارکان اربعه) در بیتی جمع شده‌اند:

چو سهم ریانت بیند مَعادی زود بگریزد

چو اهریمن که بگریزد ز سهم آیت فرقان «عمیق بخارایی»
 مزین است خراسان ز قرّ او امروز

چنان که بود مزین ز رای او غزنین «امیر معزی»

دنباله مطلب در وبگاه نشریه

معمولاً تمام ارکان تشبیه به علت گستردگی این نوع تشبیه در یک تشبیه مرکب جای نمی‌گیرد و حداکثر، طرفین تشبیه و ادات تشبیه آورده می‌شوند ولی پیش آمده است که تمام ارکان تشبیه (ارکان اربعه) در بیتی جمع شده‌اند